

ARHIVA PROTOPOPIATULUI ORTODOX SĂLIȘTE (1848-1937)

Daniela Deteșan*

Abstract: *This article explores the importance of one ecclesiastical archive compiled by the Romanian Orthodox Deanery of Săliște during 1848 and 1937. The main goal is to describe these sources, examine the nature of their contents, and consider how they can be used individually or together to research the history of the so-called region Mărginimea Sibiului. The archive preserves detailed records about vital events as birth, marriage and death. They also provide key information about churches, priests, teachers, schools. The registers allow us to learn more about morals and customs, including popular culture, popular costumes, handmade industry products. Scholars interested in the history of family can use the registers to find data on migration patterns and the ways that family structures changed over time, what is the population size, the density of communities and the occupational structure, while those researching Romanian local elites can also reconstitute the life course of priests and teachers with known background, literacy, occupations, eventual marriage(s) and migratory moves. Other ecclesiastical records provide important information on local social and economic structures, as well as the ways in which they could change over time. The existence of Săliște ecclesiastical sources provides us with a unique opportunity to use archival data along with information collected from other sources in order to better understand local social structures, customs, and the lives of the Romanian's men and women.*

Keywords: ecclesiastical archive, the Romanian Orthodox Deanery of Săliște, rich shepherd communities, Transylvania.

Cadru istoric general

Am descoperit Arhiva protopopiatului ortodox Săliște lucrând la un proiect postdoctoral despre strategiile matrimoniale și succesoriale la elita rurală românească din Transilvania. Oierii bogați din Mărginimea Sibiului au reprezentat un grup țintă al investigației. Regiunea s-a individualizat puternic în arealul transilvan prin componența etnică românească și confesională ortodoxă majoritară.

La Săliște se păstrează în condiții foarte bune o arhivă ecleziastică cu un potențial extraordinar. Cu acordul protopopilor Ioan Ciocan (2006-2014) și Petru-Toader Damian (din martie 2014), am avut acces la întregul fond documentar. Am selecționat și fotografiat 1 125 documente, adică 3 367 file corespunzătoare anilor 1857-1887, respectiv 1914-1918.

Arhiva este depozitată într-o clădire veche de peste 100 de ani, într-o sală din Muzeul protopopiatului Săliște. Documentele s-au păstrat corespunzător și se găsesc în stare foarte bună, nedeteriorate. Inventarierea s-a făcut după principiul

* Cercetător științific III dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca al Academiei Române; e-mail: detesan@academia-cj.ro.

cronologic. Anii extremi ai fondului sunt 1848 și 1937. Fiecărui an îi corespunde câte un calup mai mic sau mai mare de documente. S-au păstrat serii complete, sistematice și continue, întinse aproape pe durata unui secol, ceea ce reprezintă un foarte mare avantaj.

Depozitul încorporează după aprecierea proprie peste 20 metri liniari de documente. Corespondență oficială, scrisori particulare, statistici și circulare, rapoarte, note și depeșe, fotografiile de epocă, atestate și adevărinite, contracte, protocoale, extrase ale unor articole din presa vremii, foi volante – toate atestă realități istorice complexe și relatează despre oameni (săteni, preoți, protopopi) și locuri (sate, parohii, protopopiat), prezintă viața cotidiană din Mărginime și experiențe personale autentice. Pe baza izvoarelor primare se poate recompune ca într-un puzzle imaginea unuia dintre protopopiile importante ale arhiepiscopiei și mitropoliei ortodoxe române din Transilvania.

Vasta documentație inedită dezvăluie istoria protopopiatului Săliște, istoria celor 17 comune arondate și, nu în ultimul rând, istoria oamenilor, cei 24 000 locuitori știutori de carte, ale căror ocupații de căpătâi au rămas păstoritul practicat din generație în generație, creșterea vitelor și comerțul.

„Mărginenii” au străbătut „pe drumurile oilor” Moldova și Bucovina, au ajuns în Serbia, Constantinopol și Marea Adriatică, în Polonia, Ucraina, Crimeea sau Caucaz. În transhumanță trăiesc ani buni și ani răi, îndură ierni grele și „hoțiile cele mari care domneau prin Turcia și Basarabia”. Unii nu s-au mai întors acasă, astfel că „pribegia” a constituit principala cauză de divorț în procesele matrimoniale dezbătute și judecate de Scaunul protopopesesc al tractului Sibiu I (ca for de primă instanță) sau de Consistoriul arhidiecezan (ca for de a doua instanță)¹. Alții au revenit încărcăți de cunoștințe și deschiși la ideile noi. Și-au trimis copiii să învețe carte, au reparat clădirile școlare, le-au curățat, au cumpărat lemne pentru încălzirea școlilor. La Tilișca sătenii plăteau un servitor al școlii cu 50 florini/an și susțineau financiar salariile învățătorilor, mărite treptat de la 80 la 250 florini/an. Comparativ, simbriile celor trei învățători din Săliște variaua între 400 și 450 florini/an. La școala din Săliște se cumpără perdele noi și se alege prima învățătoare pentru școala de fetițe (tânăra de 18 ani, Ana Suciș din Blaj). *Raportul anual despre starea școlilor pe anul 1884* face cunoscut faptul că școala din Săliște avea în dotare microscop, termometru, barometru, harta Transilvaniei, Austro-Ungariei și a Palestinei².

În satele de la poalele munților Cândrel și Lotru existau biblioteci parohiale și școlare cu un important număr de cărți. La Săliște și Cacova se găseau trei biblioteci, câte două erau în Sibiel, Tilișca și Mag și una la Gura Râului, Aciliu,

¹ Daniela Deteșan, *Procese de divorț din Protopopiatul Ortodox Săliște*, în Daniela Deteșan, Mirela Popa-Andrei, Mádly Loránd (coord.), *Fascinația trecutului. Omagiu istoricului Simion Retegan la împlinirea vârstei de 75 de ani*, Edit. Mega&Argonaut, Cluj-Napoca, 2014, p. 188-203.

² Săliște, 1 iunie 1884, Inventarul averii mobile și imobile a școlii din Săliște în anul 1883/1884, în Arhiva Protopopiatului Ortodox Român Săliște (infra: A.P.O.R.S.) 343/1884.

Amnaș, Săcel. Biblioteca școlară din Tilișca conținea 607 volume istorice, religioase și folcloristice și la Galeș se păstrau 300 volume. Nu întâmplător, poetul Petre P. Panaitescu numea Săliștea „satul femeilor frumoase și al țăranilor cu biblioteci”.

Săliștea e vestită și pentru că aici s-au născut nouă academicieni: Dionisie Romano (episcop), Ioan Lupaș (istoric), Onisifor Ghibu (pedagog), D. D. Roșca (filosof), Axente Banciu (filolog), Ionel Pavel (medic), Andrei Oțetea (istoric), Mircea Săndulescu (geolog), Mircea Banciu (chimist). În 1906, la primul concurs de frumusețe organizat pe teritoriul României, o sălișteancă, Maria Soră Peligrad, a obținut titlul de Miss. Portretul ei păstrat în arhiva protopopiatului impresionează prin simplitatea și frumusețea costumului popular.

La Rășinari funcționa din 1860 cea mai veche fabrică de căruțe deschisă de Maniu Lungu³. Tot aici, șapte ani mai târziu lua ființă o Societate de Păstrare și Împrumut ale cărei statute⁴ s-au publicat în „Foaia Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român”. Pretutindeni în zonă s-au creat fonduri și fundații pentru sprijinirea bisericii și școlii. S-au înființat Reuniuni ale Femeilor, Reuniuni ale Meseriașilor, Reuniuni ale Pompierilor, Reuniuni de Cântări, Reuniuni de Cultură.

Sursele istorice din Arhiva protopopiatului ortodox Săliște oferă detalii despre bisericile ridicate la nivelul protopopiatului, 15 la număr. S-au construit din material solid și erau prevăzute cu cărți și veșminte preoțești și împodobite corespunzător. De exemplu, în anul 1882 la cele trei biserici din Săliște-Biserica Mare (1784), Biserica din Grui (1720), Biserica din Brata sau Biserica Nouă (1881) – slujeau patru preoți. Cu eforturi susținute, cea mai mică parohie din protopopiat, Amnaș, a zidit o biserică nouă, sfințită în 1882. Parohia Cristian angajează în 1867 un clopotar la biserică⁵. La Rășinari, unde a ales să fie înmormântat mitropolitul Andrei Șaguna, existau două biserici monumentale, una construită după planurile inginerului superior din Brașov, Carol Gärtner, și cealaltă pictată de fiii preotului Radu din Rășinari, cei care au realizat și pictura de la Mănăstirea Curtea de Argeș.

Actele Arhivei protopopiatului Săliște

În proporție covârșitoare, actele arhivei s-au redactat în limba română, doar 2% în germană și 1% în maghiară. Până în anii 1863/1864 prelucrarea izvoarelor nu e deloc o operațiune simplă, deoarece sunt scrise de mână în limba română cu caractere chirilice.

Semnatarii sunt personalități marcante ale vremii și locului: arhiepiscopi și mitropoliți (Andrei Șaguna, Procopiu Ivacicoviciu, Miron Romanul), protopopi de

³ Constantin Popa, *Rășinari. Istoria și civilizația unui sat din Mărginimea Sibiului*, Edit. Etape, Sibiu, 2007, p. 215.

⁴ „Transilvania”, II, nr. 10, din 15 mai 1869, p. 117-120.

⁵ Cristian, 1 noiembrie 1867, Preotul Dimtrie Surianu către protopopul Ioan Hania, în A.P.O.R.S. 46/1867.

Săliște (Ioan Moga, Ioan Hania, Nicolae Maier, Petru Iuga senior, Ioan Stroia, Ioan Lupaș), preoți ortodocși ai comunelor Mărginimii, epitropi și mecești care au lăsat fonduri și fundații importante – cel mai renumit comerciant român din Transilvania, Petru Comșa (1856-1918) a lăsat cea mai mare fundație, de 50.000 florini; fecioara Ana Jițian (1859-1918), originară din Săliște, și-a testat averea de 15.000 florini săracilor și nevoiașilor⁶, la mormântul ei închinându-se în ziua de Florii a anului 1919 regina Maria a României. Pentru comparație, o biblie legată se vindea cu 25 florini⁷, leafa unui învățător varia între 80-450 florini/an, salariul fix al celor 23 de preoți din protopopiat era de 2.000 florini/an⁸, iar construcția școlii din Tilișca a costat 6.000 florini.

Arhiva protopopiatului Săliște incită la cunoașterea unei pleiade de neobosiți preoți ortodocși, implicați activ și angajați civic în viața comunităților, care au contribuit la edificarea bisericilor, școlilor, caselor parohiale. Documentele de epocă pun în adevărată și meritată lumină personalități interesante, parohi tineri și bătrâni, ancorați în atmosfera decadelor absolutismului austriac, regimului politic liberal, dualismului austro-ungar, perioadei interbelice.

Sursele oferă cercetătorului repere importante în procesul de reconstituire a biografiilor unor personalități locale, mai puțin cunoscute publicului larg, care impresionează prin chibzuință, dăruire, spirit de jertfă, devotament, pragmatism, energie, sârguință. Din toate aceste povești individuale se scrie istoria unui loc binecuvântat cu credință, bunăstare economică, știință de carte, spirit național.

*

Cât privește conținutul, arhiva furnizează informații de natură bisericească, școlară, de stare civilă, politică, economică, demografică, administrativă, culturală.

După modul de întocmire, actele se clasifică în trei categorii:

A) documente tipizate-imprimare, tipărituri (circulare episcopale, note privind publicarea unor edicte în gazeta bisăptămânală „Telegraful român”), necroloage (de exemplu se păstrează cel din anul 1863 pentru Moise Fulea și cel pentru Ioan Cavaler de Alduleanu din 1871);

B) documente semi-tipizate, conspecte despre absențele școlare, contracte de angajare a învățătorilor;

C) documente netipizate, adică scrise de mână. Acestea din urmă, după natura lor sunt: C.1) originale (cele mai multe); C.2) copii; C.3) extrase din matricula botezaților, din cartea de cununie, din protocolul ședințelor consistoriale ținute

⁶ Ioan Lupaș, *Rugăciunea până la nori va ajunge. La mormântul unei fecioare*, în „Revista teologică”, XVI, nr. 4 din aprilie 1926, p. 104-105.

⁷ Sibiu, 15 martie 1866, Mitropolitul Andrei Șaguna către protopopul Ioan Hania în legătură cu ajutorul imperial de 24.000 florini, în A.P.O.R.S. 11/1866.

⁸ Săliște, 26 iunie 1885, Raportul oficiului protopresbiterial despre starea tractului pe anul 1885 întocmit și semnat de protopopul Nicolae Maier, în A.P.O.R.S. 194/I/1885.

la Sibiu, în cadrul cărora se judecau procese matrimoniale și care cuprindeau inclusiv sentința dată în cazurile de divorț; extrase din protocolul parohial cu informații despre numărul familiilor, grupurile de locuitori arondați fiecărui preot, câți oameni s-au născut, au murit, câți umblă la școală; extrase din protocolul școlar cu numele învățătorilor, numărul copiilor care frecventau școala, numărul copiilor de vârstă școlară; extrase din cataloagele școlilor; extrase din ziarul „Telegraful român”; tablouri sinoptice cu perechile cununate în zonă, dar și în străinătate (România, Turcia, Basarabia, Moldova); C.4) documente autentice întărite prin sigiliu bisericesc aplicat lângă numele și semnătura parohului, autentificate prin sigiliu episcopal sau prin timbru și sigiliu notarial⁹; C.5) adeverințe de avere; C.6) atestate de botez și de cununie, atestate de moralitate, atestate de sărăcie, atestate medicale.

*

Stilul documentelor ilustrează evoluția limbii și ortografiei românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și de la începutul secolului XX. Totodată, prezintă o serie de caracteristici proprii, prin termenii istorici specifici, formule bisericești, construcții latinizante, arhaisme, exprimări învechite sau expresii tipizate. Deși de multe ori frazele sunt lungi și întortocheate, uneori fără semne de punctuație, limba are o frumusețe și o savoare deosebită.

Izvoarele inedite nu sunt lipsite de imixtiunea versificației populare, oamenii din zonă dovedindu-se talentați și înzestrați cu harul poeziei. Cităm din actele unui proces de divorț judecat la Săliște în anul 1872, marcat de neînțelegeri născute între soți din pricina zestrei: „Mie-mi trebuie bărbat./ El să nu mă fi luat/ De-s hăbăucă de cap./ Numai zestrea-i fu pe plac?¹⁰” Poezia populară strigată pe la jocuri și șezători a coexistat în mod armonios cu balade, cântece, povești, fabule, proze, legende, proverbe și zicători. Versurile populare, influențate de realitățile sociale, reflectă frământările și năzuințele care au animat în epoca modernizării societatea românească din Transilvania.

În privința titlaturii, remarcăm formulele convenționale de adresare, sobre și oficiale. Actele ecleziastice păstrate la Săliște conservă sistemul bine structurat al utilizării unor adresări specifice, diferite de cele cotidiene. Frazele-tip de încheiere sunt plasate înaintea semnăturii, pe un rând separat. Nu lipsesc sigiliile cu ceară neagră sau roșie, stema protopopiatului sau a oficiilor parohiale, timbrele lipite de regulă pe prima pagină, în valoare de 15-35 creițari, cu sau fără șampilă.

⁹ Notarul comunal Herbert din Sibel aplică sigiliul notarial pe o adeverință de avere emisă de Oficiul comunal pentru Maria Petra; Același notar confirmă că soțul Mariei Petra lipsește de doi ani de acasă. Vezi A.P.O.R.S. 9/1866.

¹⁰ Săliște, 16 ianuarie 1870, Răspunsul Anei Aldea la acțiunea bărbatului ei, Oprea Zeicu, pentru acțiunea de divorț total, în A.P.O.R.S. 155/1872.

Viața bisericească, școlară, socială și culturală din protopopiatul Săliște reflectată în documente arhivistice

Cele mai bogate și sintetizate informații pentru protopopiatul Săliște provin din protocoalele anuale redactate de protopopi. *Rapoartele generale despre starea protopopiatului* se prezentau în fața sinodului. Cuprindeau date bisericești despre câți preoți, administratori, capelani și diaconi slujeau în parohii, când și prin cine s-au hirotonisit preoții, câți bărbați și câte femei locuiau în protopopiat, câte perechi s-au cununat, câți nou-născuți au fost, câți au murit (femei și bărbați), câte căsătorii clandestine s-au consemnat, câți prunci nelegiuți s-au născut și câți știau să scrie și să citească din totalul sufletelor din parohie¹¹.

Răsfoind filă de filă documentele, nu se poate să nu remarci multitudinea circularelor din arhidieceza Transilvaniei. De la nivel central se solicită preoților să aibă grijă maximă și exactitate în culegerea datelor despre biserici și școli, transmise ulterior oficiilor politice. Colaborarea bisericii cu instituțiile statului rezultă și din îndrumările referitoare la combaterea diferitelor epidemii (variolă, difterie, holeră). Semnificativ este și ajutorul acordat către văduvele preotese¹² din inițiativa lui Andrei Șaguna, decizie consfințită printr-o dispoziție testamentară. De un interes particular sunt conferințele învățătorilor organizate în timpul vacanțelor școlare, pe durata a 2-3 zile.

Correspondența protopopilor dezvăluie informații detaliate despre activitatea preoților. Spun rugăciuni pentru vreme de pace și război, vin în ajutorul credincioșilor cu vorbe bune și consolare duhovnicească. Merg la casele sătenilor pentru îndeplinirea diverselor servicii religioase. Citesc scrisorile sosite în comună, inclusiv pe cele în limbi străine, și compun acte oficiale în lipsa notarului comunal. Completează anual protocoalele parohiale care răspund la o serie lungă de întrebări: Câte case erau în parohie? Câți bărbați și câte femei? Câți s-au născut? Câți s-au căsătorit? Câți au murit? Câți s-au vaccinat? Câți merg la școală?

Preoții săraci primeau, conform rezoluției emise în 29 mai 1861¹³, sprijin bănesc din partea împăratului Francisc Iosif I. Ajutorul se acorda anual și consta în suma de 24.000 florini destinați „preoților sărmani” ai Bisericii Ortodoxe Române. Circulara lui Andrei Șaguna nr. consist. 480 din 28 mai 1861 despre „ajutorul de la stat” păstrat în arhiva din Săliște s-a distribuit în toate parohiile din zonă. De „mila

¹¹ Săliște, 7 martie 1885, Protocolul protopresbiteriatului greco-oriental al Săliștei pe anul 1884, în A.P.O.R.S. 128/I/1885.

¹² De protecția văduvelor și orfanilor se interesa și Biserica Greco-Catolică, vezi Ioan Vancea, *Pastorale și circulare, 1865-1869*, ediție și studiu introductiv de Nicolae Bocșan și Mirela Andrei, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, p. 68-69.

¹³ Textul rezoluției este publicat în „Telegraful român”, IX, 1861, nr. 22; „Foaie pentru minte, animă și literatură”, XXIV, 1861, nr. 23, p. 179; Simion Retegan (coord.), *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849-1918*, vol. IV, Edit. Academiei Române, București, 2007, p. 196.

„împăratească” au beneficiat prin rotație toți preoții din protopopiat. După același principiu al alternanței, la Săliște se respecta un obicei vechi și o înțelegere care s-a făcut între preoți, ca să-și împartă între ei toate veniturile din biserică. În ciuda tuturor greutăților și dificultăților, parohii înduplecă un număr mare de credincioși cu dare de mână să doneze bani pentru construirea de biserici și case parohiale.

Pe baza documentelor arhivistice se pot reconstitui numele și activitatea preoților din toate parohiile ortodoxe ale protopopiatului. Sursa esențială în această reconstituire se intitulează *Informațiuni locale despre personalitățile din statul preoțesc, parohi, capelani, diaconi*. Așa aflăm despre hirotonirea preotului Ioachim Munteanu¹⁴ din Gura Râului sau că preotul din Rusciori, Ioan Ilioviciu, născut în 1819 și hirotonit în 1839, vorbitor de limba germană, era văduv de peste 20 de ani, că Ioan Hanzu, preotul din Cacova, născut în 1842 și hirotonit în 1868, era căsătorit și avea doi copii, un băiat și o fată.

Preoții arătau o purtare modestă, erau cinstiți, zeloși și nepătați din punct de vedere moral. Mediază divergențele familiale și uneori, culmea, sunt apostrofați pentru demersul lor¹⁵. La fel ca pretutindeni, în Transilvania întâlnim „dinastii de preoți”: familia Borcea în Săliște (Dimitrie Borcea, Onisifor Borcea), familia Bădilă în Poplaca (Petru Bădilă senior, Petru Bădilă junior), familia Iosof în Tilișca (Pavel Iosof, Ioan Iosof senior¹⁶, Ioan Iosof junior). Preoția se transmitea din tată-n fiu, comunitățile preferând ca preoți pe cei originari din zonă.

Arhiva Săliștei consemnează arondarea teritorială a diecezei încă înainte de 1848, când tractul se numea Sibiu I. Existau 13 parohii în care locuiau 5.638 de capi de familie¹⁷. La sfârșitul secolului al XIX-lea s-au produs câteva schimbări administrative. Conform hotărârii Congresului Național Bisericesc din 15 octombrie 1870 se prevedeau desființarea protopopiatelor Sibiu I și II și formarea protopopiatelor Sibiu și Săliște.

Variate sunt informațiile despre regularea parohiilor și dotația preoților sau despre formarea fondului tractual protopopesec.

Principalele surse inedite care dovedesc preocuparea preoților pentru vaccinarea copiilor sunt informările trimise către scaunul protopopesec din fiecare centru de comună, ca răspuns la circulara nr. 134 din 16 mai 1863. „Oltoirea pruncilor” depindea în bună măsură de prezența „chirurgului oltoitor” și de părinții

¹⁴ Sibiu, 30 mai 1877, Arhiepiscopul Miron Romanul către protopopul Ioan Hania în A.P.O.R.S. 69/1877.

¹⁵ Săliște, 17 iunie 1863, Adresă către protopopul Săliștei despre un preot certat că a împăcat un cuplu, în A.P.O.R.S. 47/1863.

¹⁶ Preotul Ioan Josof (1816-1897) era tată a patru copii cu creștere aleasă (unul jurist, al doilea cleric, al treilea gimnazist în Sibiu, al patrulea gimnazist în Brașov). A fost distins cu brâu roșu de mitropolitul Miron Romanul la sărbătorirea împlinirii celor 80 de ani. Vezi *Monografia școlii greco-orientale române din Tilișca*, în „Transilvania”, XLIV, 1913, nr. 1-2, p. 43.

¹⁷ *Universalis Schematismus Ecclesiasticus et Literarius Graeci Non Uniti Ritus I. Regni Ungariae et Magni Principatus Transilvaniae pro A. 1846/1847 Redactus*, Buda, Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae, p. 180.

copiilor. În Poplaca, de exemplu, medicul a vaccinat 70 băieți și 82 fete împotriva vărsatului, dar au mai rămas 35 băieți și 25 fete nevaccinate¹⁸.

Pe o scară valorică, documentele bisericești se situează în vârf, alături de cele școlare. Numărul precumpănitor de acte cu caracter scolastic păstrate justifică demersul salutar al d-nei Maria Hanzu, finalizat în anul 2009 printr-o frumoasă monografie¹⁹.

Date statistice consemnate cu rigurozitate în *Rapoartele anuale despre starea școlilor din protopopiat* demonstrează fără urmă de tăgadă rezultate bune și progrese îmbucurătoare, comparativ cu situația românilor din alte protopopiate ortodoxe (Trei Scaune, Odorhei, Ciuc, Giurgeu, Reghin, unde se consemna o înzes-trare economică inferioară).

Școlile confesionale din Mărginime erau așezate pe o temelie sigură, se puteau dezvolta într-un mod corespunzător, în folosul și spre binele public al copiilor de vârstă școlară (între 6 și 12 ani, respectiv 13 și 15 ani). Niciuna dintre comunele arondate protopopiatului Săliște nu cădea în categoria acelor comunități care să nu-și poată susține școala prin propriile mijloace, conform dispozițiilor articolului de lege nr. 38 din 1868.

Bunăstarea materială le permitea locuitorilor să plătească salariul nu doar unuia, ci mai multor învățători. La Săliște în anul școlar 1883/1884 predau șapte învățători (Mihailă Stoica de 53 ani, Dumitru Chirca de 50 ani, Ilie Hociotă de 45 ani, Nicolae Ivan de 28 ani, Nicolae Borza de 28 ani, Nicolae Neamțu de 24 ani, Ioan Pulcă de 24 ani), la Tilișca erau trei (Vasilie Iosof de 29 ani, Dumitru Iosof de 39 ani, Toma Dragomir de 23 ani), câte doi la Gura Râului (George Popa de 44 ani, Petru Cătoiu de 44 ani), Topârcea (Ioan Greavu de 46 ani, Ioan Munteanu de 44 ani) și Vale (Toma Dordea de 43 ani, Ioan Fleșeriu de 46 ani)²⁰.

Merită răsfoite și dosarele care cuprind informații despre alegerile pe postul de învățător. Candidații trebuiau să fie persoane bine pregătite, „prevăzute cu atestat de calificare”, devotate, energice, cu o voință de fier. Din cei 26 de învățători angajați la școlile protopopiatului în anul 1884/1885, mai mult de jumătate (adică 18) erau definitiv, iar 8 erau provizoriu desemnați de Consistoriul arhidiecezan²¹. În noianul de documente se păstrează în original contractul încheiat între Eforia școlară a comunității Tilișca și învățătorul Ioan Necșia²², pe o perioadă de trei ani.

¹⁸ Poplaca, 28 decembrie 1863, Preotul Coman Baca către protopopul Ioan Hania, în A.P.O.R.S. 105/1863.

¹⁹ Maria Hanzu, *Monografia școlilor din Săliște*, Edit. Honterus, Sibiu, 2009.

²⁰ Săliște, 26 iunie 1884, Conspect pe anul școlastic 1883/1884 despre învățătorii aplicați la școlile române greco-orientale din protopresbiteriatul Săliștei, comitatul Sibiului, în A.P.O.R.S. 349/1884.

²¹ Săliște, 27 ianuarie 1883, Raport despre starea bisericilor și școlilor din tractul Săliște, în A.P.O.R.S. 18/I/1885.

²² Tilișca, 12 octombrie 1870, Contract care prevede drepturile și obligațiile învățătorului Ioan Necșia, aprobat prin inspectorul școlar Ioan Hania, în A.P.O.R.S. 97/1873.

Comitetele parohiale de la nivelul fiecărei comunități s-au preocupat de soarta și starea socială a învățătorilor. Din școlile comunelor Vale și Săcel s-au scos notarii care ședeau în odăile destinate pentru locuința învățătorilor²³. S-au crescut salariile dascălilor, adăugându-se în plus bani pentru cvartir sau lemne de foc. Dascălii nu erau tratați ca niște străini, ci era de așteptat să se bucure de respectul și recunoștința pe care le meritau, după chemarea lor cea grea. Din arhiva Săliște rezultă o realitate binecunoscută, anume că progresul școlar presupunea un uriaș efort colectiv și multe sacrificii.

O problemă centrală a reprezentat-o asigurarea frecvenței școlare și combaterea absenteismului elevilor. Dispozițiile referitoare la întocmirea unor liste de lenevire, surprinse de numeroase circulare școlare, îi priveau atât pe învățători, cât și pe preoți. Aceștia din urmă trebuiau să citească în biserică listele de lenevire, după slujba de duminică²⁴.

Cu banii încasați în luna noiembrie 1876 din amenzi, la școala din Turnișor s-a cumpărat o hartă a Transilvaniei și s-a alimentat fondul școlar²⁵. La Tilișca, o dezbateră legată de listele de lenevire a angrenat o parte importantă din personalul didactic în fixarea unor pedepse pentru absențele frecvente și nemotivate înregistrate în anul școlar 1869/1870²⁶.

Orarul băieților și fetelor de la școala normală capitală din Săliște este cunoscut grație documentului intitulat *Împărțirea orelor pe săptămână la școala din Săliște pe anul școlar 1883/1884*. Directorul Mihail Stoica a distribuit orele de la clasele I-IV în intervalul 8-17, neomițând discipline precum grădinaritul, lucrul de mână, caligrafia, istoria patriei, cântări, religia, gimnastica.

Cum ajungeau la vârsta de 15 ani, tinerii se înstrăinau din comună, mergând cu turmele de oi sau la economia de vite. Siliți să-și părăsească patria împreună cu părinții lor, flăcăii se îndreptau spre România, Rusia sau Turcia. Astfel, la prelegerile pentru adulți participau mai ales persoanele de sex feminin, cum s-a întâmplat la Tilișca în 1871²⁷.

Un Conспект despre manualele care s-au folosit în școlile confesionale din tractul Săliștei în anul școlar 1883²⁸ evidențiază faptul că cele mai utilizate manuale

²³ Săliște, 26 iunie 1884, Oficiul protopresbiterial Săliște către Consistoriul arhidiecezan despre conspectele școlare pe anul 1883/1884, în A.P.O.R.S. 349/1884.

²⁴ Mirela Andrei Popa, Aurelia Maria Dan, *Școală și biserică. Circularele școlare din vicariatul Rodnei (1850-1918)*, vol. 1, Cluj-Napoca, Edit. Argonaut, 2008, p. 17, 218-219.

²⁵ De exemplu, Ilie Părău pentru 26 absențe a plătit 1,50 florini, Paraschiva Catarambă pentru 10 absențe a plătit 80 creițari, Irime Vâlcu pentru patru absențe, 50 creițari, Avram Tonea pentru patru absențe, 50 creițari. Vezi A.P.O.R.S. 64/1877.

²⁶ *Monografia școlii greco-orientale române din Tilișca*, „Transilvania”, XLIII, 1912, nr. 3-4, p. 200.

²⁷ Tilișca, 24 martie 1873, Informarea preotului și inspectorului școlar Petru Iuga către scaunul protopopesc Săliște despre starea școlii confesionale pe anul 1871/1872, în A.P.O.R.S. 31/1873.

²⁸ Săliște, 9 iulie 1884, Protopopul Nicolae Maier către Consistoriul Arhidiecezan despre manualele folosite în școli, în A.P.O.R.S. 364/1884.

îi aveau ca autori pe profesorul de teologie și pedagogul Ioan Popescu și pe asesorul consistorial Zaharia Boiu. Lista completă de manuale școlare admise pentru clasele I-IV de la nivelul celor 13 comune (Aciliu, Alămor, Amnaș, Cacova, Galeș, Gura Râului, Mag, Săcel, Săliște, Sibiel, Tilișca, Topârcea, Vale) a fost întocmită de protopopul Nicolae Maier la 9 iulie 1884.

Vara, la examenele publice anuale, în prezența inspectorului școlar, ies la iveală progresele îndestulătoare ale elevilor, precum și zelul și abnegația învățătorilor. Autoritățile împuternicite să inspecteze nivelul de cunoștințe al copiilor nu asistă doar la verificarea competențelor școlarelor, ci fac rapoarte despre edificiile, mobilierul, rechizitele, condicile școlare, curățenia, eventualele fonduri școlare existente sau contribuțiile vărsate către Fondul de pensiune. Publicația bisericească „Telegraful român” descrie examenele de sfârșit de an desfășurate la biserica din Gura Râului, în prezența protopopului ortodox de Săliște, Ioan Hania, și a consilierului școlar, Pavel Vasici, care au durat până la 5 ore și jumătate²⁹.

Periodic s-au desfășurat conferințe și reuniuni (corporațiuni) învățătoresți. Participarea la adunările generale ale reuniunii era obligatorie, la fel ca și taxa anuală de 1-2 florini/an plătită de toți membrii³⁰. Reuniunile desfășurate în despărțământul II Săliște³¹ urmăreau să ajute la progresul învățământului popular. În frumosul grai ardelenesc, învățătorii rosteau cuvântări, se țineau disertații didactico-pedagogice, aveau loc consultări asupra disciplinei școlare, se comunicau experiențe din viața internă școlară.

Evoluția fenomenului migrației se poate surprinde din *Tabele despre mișcarea populației*. Datele așternute pe foi separate pentru fiecare dintre anii 1871, 1872 și 1873 s-au adunat cu toată exactitatea și conștiinciozitatea. Sarcina completării formularelor imprimare despre deplasările de populație îi revenea preotului, care după finalizarea acțiunii le trimitea către judele cercual³².

Un memoriu masiv de peste 100 de pagini reprezintă cel mai mare aport la reconstituirea mișcării naționale a locuitorilor români din comunele Săliște, Tilișca, Vale, Cacova, Galeș, Sibiel, Boița, Tălmăcel, Porcești, Sebeșul de Jos, Sebeșul de Sus în deceniul șapte al secolului al XIX-lea. Mărginenii și-au apărat munții, apele, pădurile și pășunile, și-au afirmat libertățile și drepturile politice, și-au menținut statutul de oameni liberi. O dovadă vie a reprezentat-o *Memorandul comunelor din scaunele Săliște și Tălmăciu*, redactat în 6 iulie 1868, înaintat și predat Parlamentului de la Pesta la 7 august 1868 prin deputatul dietal Ioan Cavalier de

²⁹ Un ascultător, *Gura Râului în 13 aprilie*, în „Telegraful român”, XII, nr. 33 din 26 aprilie 1864, p. 132-133.

³⁰ Sibiu, 18 decembrie 1881, Adresa lui Moise Lazăr către învățătorii din protopresbiteriatul Sibiului, în A.P.O.R.S. 354/1881.

³¹ Sibiu, 27 noiembrie 1881, Simeon Popescu către Oficiul protopresbiterial despre adunarea generală a Reuniunii învățătorilor ținută la Rășinari, în A.P.O.R.S. 367/1881.

³² Sibiu, 8 februarie 1874, Procopiu Ivacicovici către protopopul Săliștei despre formularele pe care trebuie să le împartă preoților până în martie 1874 despre mișcarea populației, în A.P.O.R.S. 21/1874.

Pușcariu³³. Actul, de o semnificație deosebită, sigilat cu ceară roșie, poartă semnătura a peste 70 de jurați, juzi, notari, preoți, învățători.

Documentele arhivistice dezvăluie și complexitatea relațiilor de familie. Apar informații variate și detalii elocvente despre căsătoriile mixte, căsătoriile militarilor, căsătorii clandestine³⁴. La Săliște s-au păstrat multe contracte de bună învoire semnate de mire, mireasă, părinți, doi martori, protopop sau preot. Mai multe surse istorice vorbesc despre sumele de bani plătite pentru cununie, inclusiv despre „taxa chirurgicală” de 35 creițari, eliminată din 4 ianuarie 1870.

Voluminoasele dosare de divorț și procesele „de despărțire de pat și masă” dezvăluie adevărate drame familiale, crize și rupturi conjugale. Din plângerile „fețelor litigante” se poate scrie o cronică despre adulter, părăsirea domiciliului sau violența conjugală. Instanța ecleziastică putea decide desfacerea căsătoriei și uneori plata unei pensii alimentare³⁵.

Că un loc important revine portului popular și produselor de industrie casnică, o dovedește prezența în planul de învățământ aprobat de Consistoriul mitropolitan a disciplinei *lucrul manual*. Interesul pentru dobândirea deprinderilor de țesut pânza, de urzit, de năvădit prin ște și prin spată se justifică prin absoluta necesitate în viața casnică a țăoalelor de lână pentru pat, fețe de masă, covoare, fețe de perne, perdele, pânză pentru cămăși etc. Toate erau lucrate „în stil românesc, după tradițiile portului nostru național din vechime, iar nu după formele de azi, degenerate și maimuțărte după cele de la oraș”³⁶. Comitetul Societății femeilor ortodoxe din Săliște dezbată și aprobă proiectul de organizare pentru o școală de industrie casnică. La 10 septembrie 1917 s-a inaugurat Muzeul de industrie casnică țărănească cu prilejul celei de-a treia adunări generale a societății, într-una din sălile școlii din Săliște.

Arhive și biblioteci în era digitizării

Importanța digitizării este unanim recunoscută și apreciată. Oamenii se bucură de progresele înregistrate în tehnologie prin computer, laptop, diferite aplicații pe telefonul mobil, smartphone, tabletă, internet, e-book (cărți electronice). Între anii

³³ Săliște, 6 iulie 1868, *Memorandul comunelor din scaunele Săliște și Tâlmăciu pentru regularea referințelor de drept public către Casa Reprezentanților în dieta de la Pesta*, înaintat și predat dietei de la Pesta, în A.P.O.R.S. 4365/1868; Vezi Iosif Kovács, Nicolae Cordoș, *Un memoriu din anul 1870 al comunelor din scaunele filiale Săliște și Tâlmăciu*, în „Crisia”, IX, 1979, p. 427-449.

³⁴ Săliște, 22 aprilie 1871, Suplica Anei Barza și tatălui ei, Mihai Barza, către Scaunul protopopesc Săliște pentru a declara căsătoria ei cu Nicolae Martin din București clandestină, în A.P.O.R.S. 53/1871.

³⁵ Sibiu, 14/26 februarie 1863, Decizia protopopului Ioan Hania privind plata unei pensii alimentare de trei florini, în A.P.O.R.S. 15/1863.

³⁶ Săliște, 19 septembrie 1912, Plan de învățământ pentru lucrul manual la școala de fete din Săliște întocmit de protopopul Ioan Lupaș, în A.P.O.R.S. I/16/1914.

2005 și 2008 Comisia Europeană a cheltuit o sumă mare de bani, 60 milioane de euro, pentru proiecte legate de biblioteci digitale³⁷.

Dacă în America s-a realizat cea dintâi bibliotecă digitală (42.000 cărți) prin proiectul Gutenberg (1971), în România abia după 1992 s-au desfășurat primele activități de digitizare a documentelor prin eforturile acad. Mihai Drăgănescu, creatorul școlii românești de informatică, și acad. Florin Filip, directorul general al Academiei Române.

Academicianul Eugen Simion a inițiat facsimilarea celor 44 caiete ale lui Mihai Eminescu (14.000 de pagini), demers derulat în perioada 2005-2009.

La nivel național un proiect de digitizare s-a realizat în 2009. *Dacoromanica* sau *Biblioteca digitală românească* oferă gratuit pe internet trei milioane de pagini de carte veche românească, scanată în parteneriat cu Biblioteca Metropolitană București (cea mai veche bibliotecă publică, datând din 1831). Proiectul s-a organizat după model spaniol (*Hispanica*) și francez (portalul *Gallica* oferit prin Biblioteca Națională a Franței, care reprezintă o enciclopedie digitală cu peste 70.000 volume digitizate de text și 80.000 de imagini).

Proiectul *Byzantion* valorifică fondul de manuscrise bizantine și post-bizantine de la Biblioteca Academiei Române și s-a desfășurat în parteneriat cu Institutul pentru Tehnică de Calcul între 2012-2015.

Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca a început digitizarea documentelor în 2005. Aici funcționează, din 2008, un Laborator de digitizare, dotat cu echipamente speciale și personal specializat. *Transilvanica* este cea mai accesată colecție digitizată, care cuprindea în 2012 un număr de 357 cărți de patrimoniu și 118 reviste.

La Institutul de Istorie din Cluj s-a creat portalul Arhiva electronică și Biblioteca electronică³⁸ (între 2011 și 2015).

Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj participă la un proiect româno-norvegian, „Biblioteca digitală: premise și concepte” (2009-2015), al cărui obiectiv general îl reprezintă digitizarea patrimoniului de carte veche și carte rară românească.

Asociația Americană de Istorie a dezbătut în 2014 beneficiile „istoriei digitale” pentru predare, cercetare și comunicare în cadrul panel-ului *Istoriografia digitală și arhivele*. Termenul de „istoriografie digitală” s-a introdus în 2011 de Joshua Sternfeld. Americanii au creat la Centrul de istorie și media Roy Rosenzweig inclusiv o *Arhivă digitală 11 septembrie* ce conține copii ale documentelor Departamentului pompierilor din New York (150 000 de materiale digitale).

În spațiul românesc s-au organizat numeroase conferințe, simpozioane, mese rotunde pe această temă. Selectiv, oferim doar câteva exemple: conferința *Bibliologie*

³⁷ Matei Dan, *Spre Europeana.eu: o introducere în bibliotecile digitale*, CIMEC Institutul de Memorie Culturală, București, 2009, p. 109.

³⁸ Vezi grantul *Armatele imperiale și românii. Mărturii militare secrete din arhivele rusești și austriece (1848-1849)* <http://aedi.history-cluj.ro/arhiva/site/index?lang=Ro>.

și patrimoniul cultural național. Cercetare și perspectivele digitizării, organizată la Alba Iulia în 13 octombrie 2009. La Biblioteca Academiei Române din București s-a desfășurat conferința *Colecțiile de patrimoniu în era digitală*, 24-25 septembrie 2014. Cele 20 de comunicări prezentate s-au publicat într-un volum apărut în 2015 la Editura Academiei Române. La Iași, între 9-11 septembrie 2015, a avut loc a XXVI-a conferință națională a Asociației bibliotecarilor din România, *Biblioteca și provocările epocii digitale*. S-au ridicat și dezbătut probleme stringente, ca lipsa resurselor financiare, lipsa de comunicare, lipsa unor reguli unitare de lucru.

Colaborarea istoricilor și arhiviștilor cu informaticienii s-a materializat prin teze de doctorat susținute la Cluj³⁹ sau București⁴⁰.

Recent, fondurile documentare și cărțile păstrate la Centrul Ecleziastic de Documentare „Mitropolit Nicolae Colan” din Sfântu Gheorghe au fost digitizate prin colaborarea cu S.C. Ștefadina Comserv S.R.L. București⁴¹. Asociația „Ștefadina” reprezintă un exemplu de succes. Este în totalitate meritul d-lui Mihai Nicolae și a echipei pe care a adunat-o în jurul său, de 300 angajați și voluntari energici, devotați, tineri și plini de entuziasm.

*

Arhiva Protopopiatului Ortodox Săliște este o sursă documentară complexă și extrem de valoroasă, care poate fi exploatată pe scară largă. Catalogarea, clasificarea, indexarea și digitizarea ei reprezintă o prioritate. Din cel puțin cinci considerente:

1) Facilitează accesul specialiștilor (cercetători, profesori, masteranzi, doctoranzi) și al tuturor celor interesați la o bază de date combinate, care include informații istorice, ecleziastice, școlare, politice, economice, administrative, culturale. Este un excelent punct de plecare pentru viitoare comparații cu alte protopopiate sau regiuni.

2) Promovează patrimoniul cultural al românilor din protopopiatului ortodox Săliște la nivel național și internațional.

3) Introduce în circuitul științific un adevărat tezaur documentar.

4) Fondul este suficient de bogat pentru a permite o reconstituire cât mai exhaustivă a istoriei protopopiatului, a parohiilor arondate și mai ales a oamenilor din Mărginimea Sibiului.

5) Sporește vizibilitatea și utilitatea surselor ecleziastice inedite.

³⁹ Adriana Bogdan, *Istoria prin aplicații multimedia. Studiu de caz: legătoria de carte - meșteșug și artă. Evoluții europene și influențe în cultura românească (secolele XV-XIX)*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2014; Liviu-Ovidiu Pop, *Digitizarea, organizarea și păstrarea informației digitale pe termen lung a fondurilor documentare ale Institutului „Arhiva de Folclor a Academiei Române”*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2015.

⁴⁰ Nicoleta-Roxana Dinu, *Biblioteca digitală și digitizarea patrimoniului cultural național*, teză de doctorat, București, 2012.

⁴¹ Mihai Nicolae, *Contribuția S.C. Ștefadina Comserv S.R.L. București în digitizarea documentelor și publicațiilor Centrului Ecleziastic de Documentare „Mitropolit Nicolae Colan”*, comunicare susținută la masa rotundă „Sursele informatice on-line utile și în cercetarea monografică” desfășurată în 28 martie 2015 la Izvorul Mureșului.

În etapa următoare se poate construi o bază extinsă de date istorice, punct de plecare pentru analize, comparații, sinteze, monografii. În acest moment, cel mai important lucru care trebuie făcut este valorificarea documentelor inedite prin publicarea unor studii, articole, capitole sau cărți de specialitate. Ceea ce documentele permit cu prisosință.

Concluzii

Arhiva protopopiatului Săliște este o veritabilă avuție națională. Ne aflăm în fața unui lăsamânt ale cărui dimensiuni științifice sunt semnificative. Demersul este interdisciplinar, la frontiera dintre istoria bisericii, istoria familiei, istoria socială, istoria școlară, istoria economică, istoria politică.

Documentele elaborate în miezul evenimentelor din secolele XIX-XX refac destinele și activitățile celor care au condus la nivel local Biserica Ortodoxă din sudul Transilvaniei, cât mai ales parcursul oamenilor simpli, oieri, comercianți sau crescători de vite. Arhiva înmănușează o gamă nesfârșită de aspecte din viața unor comunități bogate, care dispuneau de medic comunal (Rășinari, Săliște), de farmacist (David Cojocea în Rășinari), aveau străzi pavate cu piatră de râu și fonduri bisericesti importante de bani și bucate. Arhiva se constituie într-o veritabilă cronică a satelor din Mărginimea Sibiului.

Cantitativ, documentele sunt multe și de o pitorească diversitate. Calitatea lor este de prim rang. Noutățile pe care le aduce acest tezaur, mai mult decât binevenite, completează stadiul actual al cunoștințelor despre instituția protopopiatului.

Cea dintâi care iese la lumina cunoașterii istorice este biserica, urmată de școală. Pe baza surselor ecleziastice inedite se poate contura o imagine monografică a protopopiatului Săliște.

Un succint inventar al arhivei urmărește destinul românilor mărgineni vreme de aproape un secol. Izvoarele aduc la lumină momente efervescente din istoria protopopiatului Săliște. Ele punctează alegerile desfășurate în anul 1868, când a avut loc primul congres național bisericesc al românilor ortodocși din Transilvania și Ungaria, convocat la Sibiu pe 16/28 septembrie. Ca reprezentant al comunelor din Mărginime s-a ales în unanimitate consilierul gubernial Ilie Măcelariu⁴². Apoi, documentele confirmă atmosfera de bucurie trăită de întreaga suflare în anul 1873, când la 15 iulie s-a sfințit biserica din Săliște așa-numită „în Grui”, după tipicul arătat de Andrei Șaguna în al său *Manual de studiu pastoral* (Sibiu, 1872). Nu pot trece neobservați anii 1878, când un grup de sălișteni în frunte cu judecătorul Ioan Maxim a constituit Casina Română, sau 1884, când s-a înființat Casa de Păstrare

⁴² Săliște, 5/17 septembrie 1868, Plenipotență de deputat pentru Congresul conchemat pe 16/28 septembrie la Sibiu, în A.P.O.R.S. 60/1868.

din Săliște, o modestă cooperativă de credit care va deveni ulterior una dintre băncile românești cele mai de frunte⁴³. Directorul Casei de Păstrare, Constantin Herția avea și calitatea de prim-epitrop al bisericii din Săliște.

În concluzie, datele istorice pe care le înglobează sursele inedite păstrate în Arhiva protopopiatului Săliște sunt cardinale. Dosarele conțin informații și detalii dintre cele mai relevante, facilitând o cercetare pertinentă și directă, de o noutate absolută.

⁴³ *Casa de Păstrare din Săliște*, în „Revista economică”, XXVII, 1925, nr. 13, p. 80.